

تحلیل ویژگی‌های معماری و فضایی حمام‌های قاجاری در اقلیم فارس

هانی زارعی^۱، فاطمه وحیدی^۲، مهدی رازانی^{۳*}

۱- مدرس دانشگاه هنر شیراز، کارشناسی ارشد مرمت، گرایش مرمت بناهای تاریخی

۲- دانشجوی دوره کارشناسی مهندسی معماری دانشگاه پیام نور اوز، لارستان

۳- عضو هیئت علمی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای کاربردی

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۱۲/۱۵، تاریخ پذیرش نهائی: ۱۳۹۶/۰۴/۰۲)

چکیده

مسئله‌ی نظافت از دیرباز بین ایرانیان حائز اهمیت بوده و با ورود اسلام و وجوب انجام فرایض دینی بر اهمیت آن افزوده شده است. در دوره‌های تاریخی مختلف شکل و معماری حمام‌های ایران دستخوش تغییرات شده است، اما نحوه‌ی استقرار فضایی آن‌ها همواره از الگویی ثابت پیروی می‌کند. نمونه‌های موجود از حمام‌های عمومی استان فارس، اغلب متعلق به دوره‌های صفویه، زند و قاجار هستند. پژوهش حاضر در پی شناخت الگوی طراحی گرمابه‌های فارس در عصر قاجار است که به منظور دستیابی به این هدف به بررسی الگوهای ساختاری، تناسبات و نحوه ارتباطات فضایی آن‌ها با یکدیگر و چگونگی ارتباط آن‌ها با مسائل اقلیمی پرداخته شده است. در همین راستا اقدام به انجام بررسی میدانی و کتابخانه‌ای با تجزیه و تحلیل پلان‌های معماری و اجزاء سازنده اصلی از قبیل: بینه، گرمخانه، میاندر و فضاهای خدماتی ۱۴ حمام از سراسر استان فارس، نه نمونه در اقلیم گرم و پنج نمونه دیگر در اقلیم سرد گردیده است. در این بررسی‌ها به مصالح، تناسبات، تزئینات، فرم و الگوی استقرار و ارتباط فضایی پرداخته شده است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان می‌دهند: ۱) فضاهای اصلی اغلب این حمام‌ها بر اساس هندسه و فرم هشت ضلعی شکل گرفته‌اند و مشابهت‌های آن نشان از یکسان بودن سبک آن‌ها دارد که احداث فضای چال حوض از جمله اصلی‌ترین مشخصات اقلیم گرم و خشک و نیمه مرطوب جنوبی استان است؛ ۲) در هر دو اقلیم گرم و سرد اغلب از مصالح سنگ، آهک و ساروج استفاده شده است؛ ۳) به طور میانگین در اقلیم گرم نسبت طول به عرض حمام‌ها ۱/۶۷ و در اقلیم سرد ۱/۷/۱ است؛ ۴) بینه در حمام‌های قاجاری سطح استان بزرگ‌تر از گرمخانه است، به طور میانگین مساحت فضای بینه و گرمخانه در اقلیم سرد نسبت به گرم در کل فضای یک حمام بزرگ‌تر است و این در حالی است که مساحت کل حمام‌های این اقلیم کوچک‌تر از اقلیم گرم استان هستند؛ و در نهایت اینکه ۵) تزئینات حمام‌ها عموماً شامل کاربردی است.

کلید واژه‌ها: حمام، اقلیم گرم و خشک، الگوی استقرار فضایی، دوره‌ی قاجار، استان فارس

پرسش‌های پژوهش

۱. الگوهای معماری حمام‌های دوره قاجار جنوب استان فارس چگونه است؟
۲. تأثیر اقلیم بر مصالح، نحوه ساخت و چیدمان فضایی حمام‌ها چیست؟

۱- مقدمه

ویژگی‌های اقلیمی را باید یکی از مهم‌ترین عوامل محیطی مؤثر در طراحی و ساخت گونه‌های متعدد معماری دانست. امروزه رابطه اقلیم و معماری به مثابه بخشی از تنظیم شرایط محیطی، در دانشکده‌های معماری به بحث گذاشته می‌شود. گرمابه‌ها از منظر رابطه با اقلیم، یکی از گونه‌های شاخص معماری محسوب شده و تابع شرایط اقلیمی بوده‌اند. بدین معنا که مراحل گوناگون طراحی و اجرای حمام به دقت و مبتنی بر تأثیر اقلیم و محیط طبیعی محل صورت می‌گرفته است. در طول دوره‌های مختلف حمام‌ها همواره از الگوی استقرار و روابط داخلی فضایی نسبتاً ثابتی پیروی می‌کرده‌اند. به‌طور کلی حمام‌های عمومی در طی دوره‌های مختلف دچار تغییراتی در فرم فضاها و خود شدند، اما ماهیت و استقرار فضایی آن‌ها بر ساختاری یکنواخت استوار بوده و بدون تغییر باقی‌مانده است. نتایج یک پژوهش در خصوص بررسی اقلیمی حمام‌های تاریخی ایران نشان می‌دهد که شرایط اقلیمی در ساخت و معماری حمام‌ها تأثیر قابل توجهی داشته و به بروز پاره‌ای تفاوت‌ها انجامیده است، از این رو پرداختن به موضوع ویژگی‌های حمام‌های تاریخی استان فارس به‌عنوان یکی از گونه‌های مهم معماری در دوره اسلامی با توجه به اقلیم آن، دارای اهمیت فراوانی در شناخت ویژگی‌های بناهای عام‌المنفعه دوران مذکور این استان است. مقاله حاضر به

بررسی الگوی فضایی و تأثیرات اقلیمی در طراحی معماری گرمابه‌های جنوب استان فارس در دوره قاجاریه اختصاص دارد. بر این اساس، پرسش‌های فرضیه اصلی مقاله حاضر این است که الگوی معماری، سازه و تناسبات فضایی حمام‌های جنوب فارس نسبتاً ثابت است و شاهد تفاوت‌هایی در بخش‌های متفاوت اقلیمی استان در وجوه مذکور هستیم.

۲- پیشینه تحقیق

دستیابی به ویژگی‌های نهفته در معماری قدیم همواره مورد توجه معماران و پژوهشگران بوده است. در زمینه اقلیم گرم و خشک و معماری آن توسلی (۱۳۶۱) و شاطریان (۱۳۸۸) به تشریح ویژگی‌های اقلیمی و بافت منطقه می‌پردازند. کسمایی، در کتاب اقلیم و معماری (۱۳۸۷)، مباحثی در زمینه شناخت عوامل اقلیمی، اقلیم و انسان، اقلیم و ساختمان و غیره مطرح کرده است. شیخ بیگلو و محمدی (۱۳۸۹: ۶۱-۸۲) در مقاله‌ای به بررسی تأثیر نقش اقلیمی باد و بارش در طراحی شهری می‌پردازند. زندیه (۱۳۸۹: ۲-۲۱) نیز موارد توسعه پایدار و مفاهیم آن در معماری مسکونی ایران نظیر حیاط، آب، باد و غیره را معرفی کرده است. مقالاتی همچون بوم‌شناسی در شهرهای کهن ایران مرکزی نوشته علی غفاری سده (۱۳۷۴) و ساخت و ساز همساز با اقلیم نوشته شهرام پور دیهیمی (۱۳۷۸) نیز از جمله منابعی است که به بررسی اقلیمی معماری و شهرسازی سنتی ایران پرداخته است. همچنین در کتاب مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی (۱۳۸۴) به تفصیل به مصالح، ویژگی‌ها، کارکردها و معرفی فضاها و حمام پرداخته شده است. در زمینه معرفی حمام‌های مذکور، زارعی در مقاله‌ی در جستجوی

دستیابی نگارندگان به اطلاعات دقیق و مکفی به روش زیر و در قالب ۴ مرحله عمل شده است:

۱. انتخاب ۱۴ نمونه از حمام‌های نسبتاً سالم و کمتر مورد مداخله قرار گرفته از کل استان فارس بر اساس اولویت‌های زمان، مکان، ارزش‌های معماری و هنری، که عمدتاً در فهرست آثار ملی ثبت شده‌اند.

۲. انجام مطالعات کتابخانه‌ای از آنچه پیشتر در رابطه با محتویات کلی موضوع در متون، اسناد، تصاویر، پرونده‌های ثبتی، مقالات و طرح‌های پژوهشی انجام گرفته بود.

۳. بررسی جزئیات و عناصر فضایی در ابعاد، تناسبات، ارتباطات فضایی از منظر ارتباط با شرایط اقلیمی در حمام‌های منتخب و تطبیق آن با سایر نمونه‌ها.

۴. در ادامه از روش تحلیلی- توصیفی و پس از بررسی و مطالعه در روند به آزمایش نهادن فرضیه، اطلاعات حاصل از یافته‌های تحقیق در قالب جداول و توضیحات طبقه‌بندی شده در نهایت مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۴- اقلیم فارس

استان فارس با وسعت ۱۲۲۰۰۰ کیلومترمربع در نیمه جنوبی ایران بین طول جغرافیایی ۵۰ تا ۵۵ درجه شرقی و عرض جغرافیایی ۲۷ تا ۳۲ درجه شمالی واقع شده است. ابن حوقل و اصطخری می‌گویند: استان فارس به‌طور کلی دارای ۲ منطقه شامل: نواحی گرم به‌طرف خلیج فارس و نواحی معتدل به‌طرف مناطق کوهستانی شمالی استان است. به دلیل وسعت و موقعیت قرارگیری خاص همچنین تفاوت مؤلفه‌هایی نظیر ارتفاع، آب‌های سطحی و زیرزمینی، رطوبت، باد و حرارت در مناطق مختلف باعث شده است تا این استان از تنوع

سبک‌شناسی مجموعه وراوی از توابع شهرستان مهر (۱۳۸۷)، به بررسی حمام حاجی خان از دیدگاه جزئیات فضایی حمام در منطقه جنوب فارس پرداخته است که با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در هندسه پلان و فضاها، تزئینات، نحوه ساخت، تعداد فضاها و طرز قرارگیری آنها می‌توان نتیجه گرفت که حمام‌های این منطقه دارای سبک مشابهی هستند و بر اساس مقایسه‌های تطبیقی انجام‌شده با حمام‌های مشابه سبک اصفهانی دوره صفویه به نظر می‌رسد تحت شرایط حاکم بر منطقه متأثر از حمام‌های این دوره هستند. طبسی در مقاله‌ی مطالعه‌ی تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه‌های ایران (۱۳۸۶)، با نگاهی به نقش اقلیم به این مسئله پرداخته است و هیچ‌یک از نمونه‌های مطالعاتی ایشان از استان فارس نیست. مهرابی نیز در مقاله‌ی شناخت حمام دهباشی شهرستان گراش باهدف باززنده‌سازی، تنها به مطالعه‌ی مرمتی این تک بنا پرداخته است و تاکنون مطالعه‌ای در خصوص الگوی طراحی حمام‌های دوره‌ی قاجار استان فارس صورت نگرفته است. لازم به ذکر است که هیچ‌یک به بررسی ریخت‌شناسی و اصول طراحی به‌کاررفته در این گونه معماری همچنین رابطه این اصول و معیارها با ویژگی‌های اقلیمی استان نپرداخته‌اند. از این رو تحقیق پیش رو با توجه به این رویکرد در نظر دارد تا با استفاده از مطالعات میدانی و تجزیه و تحلیل داده‌ها به بررسی ویژگی‌های حمام‌های قاجاری فارس و استخراج اصول و معیارهای آن بپردازد.

۳- روش تحقیق

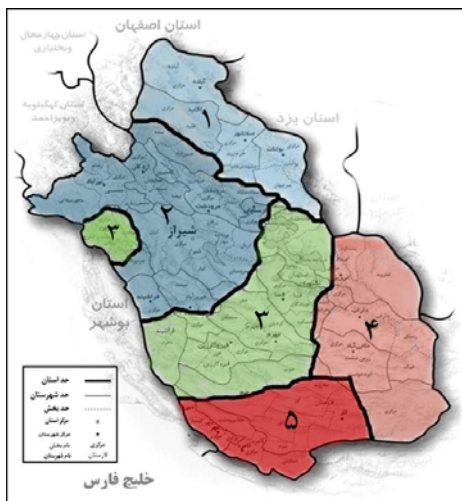
با توجه به اینکه در خصوص الگوی معماری حمام‌های فارس و تأثیرات اقلیمی آن تاکنون پژوهشی انجام نگرفته است، از این رو برای

اقلیمی آب و هوایی در کشور و در بخش‌های مختلف خود برخوردار گردد (زارعی، ۱۳۹۴: ۱۰۹) که در نوع و نحوه ساخت بناهای مختلفی نظیر مساجد، حمام‌ها، آب‌انبارها و خانه‌های دوره‌های تاریخی آن نیز تأثیرگذار بوده است (زارعی، ۱۳۹۵). بر این اساس پهنه‌های اقلیمی این استان را می‌توان در پنج پهنه دسته‌بندی کرد که عبارت‌اند از: ۱- پهنه سرد و نسبتاً بارشی ۲- پهنه مرطوب و پربارش ۳- پهنه معتدل و بارشی ۴- پهنه گرم و نسبتاً کم بارش و ۵- پهنه بسیار گرم و کم بارش که در ادامه به شرح آن پرداخته می‌شود (حاتمی بیگلر، ۱۳۹۰، ۴۸) (نقشه ۱ و ۲). پهنه سرد و نسبتاً بارشی شمالی‌ترین قسمت‌های استان را پوشانیده است و شهرستان‌های آباده، بوانات، صفادشهر، بخش عمده‌ای از اقلید و پاسارگاد تحت حاکمیت شرایط اقلیمی آن قرار دارند. بارش نسبتاً بالا، کمترین میزان رطوبت نسبی و یخبندان از ویژگی‌های این پهنه است. پهنه مرطوب و پربارش در شمال غرب استان واقع شده است و با وسعتی در حدود ۲۵٪ سطح استان شهرستان‌های سپیدان، مرودشت، شیراز و قسمتی از فیروزآباد را پوشش می‌دهد. از جمله ویژگی‌های این پهنه می‌توان به

بارش زیاد، رطوبت نسبی مناسب، نوسان دمایی بین ۱-۴۰ درجه و سرعت باد حداکثر ۳/۳ m/s اشاره کرد. سومین پهنه استان معتدل و نسبتاً با بارش‌های نزولات جوی مناسب است که بخش مرکزی فارس را فراگرفته است. میزان رطوبت نسبی بالا، بارش باران متوسط و میانگین درجه حرارت ۰/۵ تا ۳۲ درجه سانتی‌گراد از ویژگی‌های این پهنه است که در حدود ۲۶٪ استان را پوشانیده است. این پهنه شامل جهرم، قیرو کارزین، فرشبند، کازرون، فسا، استهبان، ارسنجان و قسمتی از پاسارگاد و شیراز است. چهارمین پهنه استان یعنی پهنه گرم و نسبتاً کم بارش در حدود ۱۸٪ مساحت استان را پوشانده است و شامل شهرستان‌های داراب، نی‌ریز و زرین‌دشت است. رطوبت نسبی ۳۴٪ و تغییرات دمایی ۱ تا ۳۳ درجه سانتی‌گراد از ویژگی اقلیمی این پهنه است. آخرین پهنه اقلیمی استان یعنی جنوبی‌ترین پهنه در فصل دارای آب‌وهوای بسیار گرم و رطوبت نسبی ۳۵٪ و میزان بارندگی اندک است. محدوده تحت پوشش این پهنه اقلیمی در حدود ۱۷٪ است و شهرستان‌های لارستان، لامرد، خنج و مهر دارای شرایط اقلیمی این پهنه هستند (حاتمی بیگلر، ۱۳۹۰، ۴۹) (نقشه شماره ۱ و ۲).

نقشه ۱- نقشه موقعیت شهرستان‌های استان فارس

نقشه ۲- پهنه‌بندی اقلیمی استان فارس- پنج پهنه مشخص شده عبارت‌اند از: ۱- پهنه سرد و نسبتاً بارشی ۲- پهنه مرطوب و پر بارش ۳- پهنه معتدل و بارشی ۴- پهنه گرم و نسبتاً کم بارش و ۵- پهنه بسیار گرم و کم بارش (مأخذ: نگارندگان بر مبنای حاتمی بیگلو، ۱۳۹۰: ۴۹)

۵- معرفی نمونه‌های مطالعاتی

با توجه به کمی منابع مرتبط به‌ویژه منبعی که به‌طور خاص به رابطه اقلیم و حمام‌ها پرداخته باشد، ضمن بهره‌گیری مفهومی و روشی از منابع معرفی‌شده در پیشینه موضوع، بخش عمده مقاله حاضر بر مطالعات میدانی استوار است. برای مطالعه حاضر، چهارده باب حمام تاریخی استان فارس با بیشترین پراکندگی در مناطق استان بر اساس موقعیت مکانی، دوره‌ی بنا، تزئینات مشابه، ثبتي بودن و ارزش‌های معماری آن‌ها انتخاب شد. در انتخاب نمونه‌ها سعی شده است از اقلیم گرم و خشک و نیمه مرطوب (پهنه شماره ۵)، سرد و کوهستانی، سرد و معتدل (پهنه شماره ۱ و ۲) نمونه‌ها برگزیده شوند (جدول ۱ و ۲) و (تصاویر ۳ و ۴).

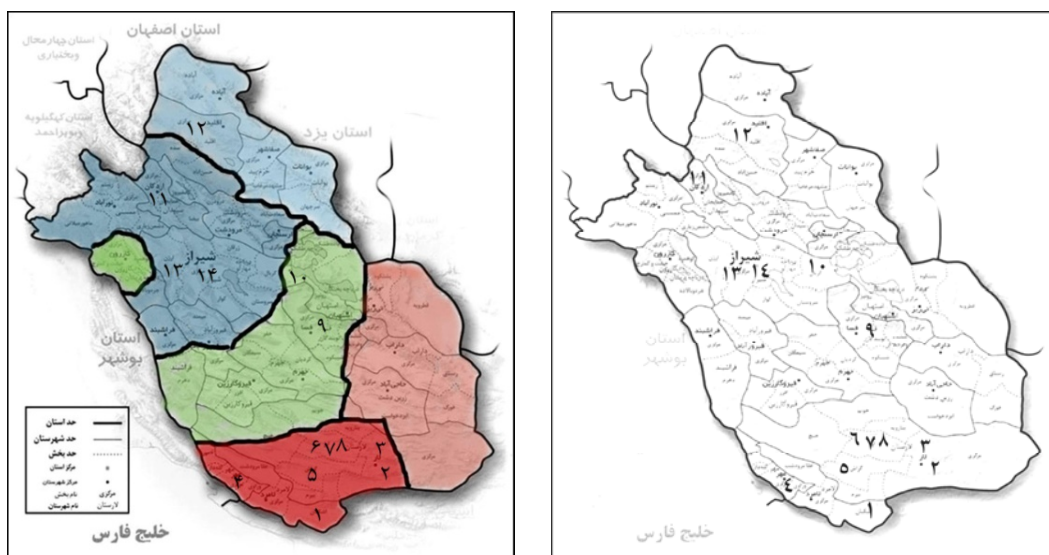
- پهنه شماره ۱: حمام پهلوانی

- پهنه شماره ۲: حمام مسجد النبی، حمام خانی و حمام صدرآباد

- پهنه شماره ۳: حمام کوشک قاضی و حمام کهنه خرامه

- پهنه شماره ۵: حمام خور، حمام پیر غیب، حمام دهباشی، حمام کهنه، حمام قلات، حمام حاجی خان و حمام علی‌خان و حمام حاج رئیس.

تعداد کم نمونه‌های انتخابی از دو اقلیم سرد کوهستانی و معتدل کوهستانی (پهنه شماره ۱ و ۲) ناشی از تمرکز موضوع مقاله بر حمام‌های جنوب استان فارس بوده است که به‌منظور مقایسه کمی و کیفی با سایر اقلیم‌های استان، از اقلیم سرد کوهستانی و معتدل کوهستانی نیز چهار نمونه انتخاب شدند تا نتایج حاصل از تحلیل‌ها مورد ارزیابی دقیق‌تری قرار گیرند. به جهت اهمیت و ارزش معمارانه سربینه و گرم‌خانه، عمده تمرکز مطالعه حاضر بر این دو فضا است. نمونه‌ها پس از انتخاب مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته و اطلاعات حاصل از آن‌ها در قالب جداول و توضیحات طبقه‌بندی‌شده در بخش یافته‌های پژوهش آمده است. در انتها یافته‌های مورد بحث بر اساس شیوه تحلیل کیفی به بحث گذاشته شده و نتایج حاصل جمع‌بندی شده است.

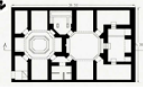

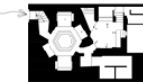

نقشه ۳ و ۴- راست: موقعیت پراکندگی نمونه‌های انتخاب‌شده بر روی نقشه استان و چپ: نقشه پهنه‌بندی اقلیمی نمونه‌ها.

جدول ۱- مشخصات عمومی نمونه‌ها

ردیف	نام اثر	سال یا دوره	نام بانی	شماره ثبت	تاریخ ثبت	آدرس
۱	حمام علی خان	۱۲۹۲ تا ۱۲۹۶ ه.ق.	علی خان	۳۴۴۲	۱۳۸۱/۱۱/۱۲	شهرستان لامرد، بخش اشکنان، جنب مسجد اشکنان
۲	حمام خور	قاجار	-----	۲۰۳۹	۱۳۷۹/۱۲/۲۵	شهرستان لارستان، بخش خور، روستای خور
۳	حمام پیر غیب	قاجار	مجتبی موسوی لاری	۱۲۷۳۳	۱۳۸۴/۷/۱۹	شهرستان لارستان، شهر قدیم، خ غفوری، جنب مسجد پیر
۴	حمام حاجی خان	۱۳۲۰ تا ۱۳۲۳ ه.ق.	حاجی خان	۹۸۱۷	۱۳۸۲/۱۱/۱۶	شهرستان مهر، بخش وراوی، خیابان تاریخ
۵	حمام دهباشی	قاجار	علیرضا دهباشی	۳۰۹۱۰	۱۳۹۱	شهرستان گراش، خیابان امام خمینی
۶	حمام قلات	قاجار	رضا قلی خان بید شهری	۲۸۷۳۶	۱۳۸۹/۰۳/۱۳	شهرستان لارستان، روستای قلات
۷	حمام کهنه	قاجار	-----	-----	-----	شهرستان لارستان، روستای کهنه
۸	حمام حاج رئیس	قاجار	-----	۳۰۸۹۸	۱۳۹۱/۶/۱۶	شهرستان لارستان، بخش اوز، خیابان ملت
۹	حمام کوشک قاضی	قاجار	قدم علی جعفرزاده	۲۶۶۵۵	۱۳۸۶/۰۸/۲۲	شهرستان فسا، روستای کوشک قاضی
۱۰	حمام کهنه خرامه	قاجار	-----	۵۰۵۳	۱۳۸۰/۱۲/۲۵	شهرستان خرامه، میدان طالقانی
۱۱	حمام مسجدالنبی	قاجار	-----	۳۰۵۲۵	۱۳۸۸/۱۱/۲۰	شهرستان سپیدان، خیابان شهید غضنفری
۱۲	حمام پهلوانی	قاجار	-----	۷۳۲۴	۱۳۸۱/۱۱/۱۲	شهرستان اقلید، دهستان پهلوانی
۱۳	حمام خانی	قاجار	-----	۶۰۲۸	۱۳۸۱/۵/۸	شیراز، خیابان شهید دستغیب، جنب مسجد مشیر
۱۴	حمام صدرآباد	قاجار	-----	۱۶۰۴۳	۱۳۸۵/۶/۲۰	شیراز، خیابان لطفعلی خان زند، بازار حاجی

جدول ۲- مشخصات نمونه‌ها

ردیف	نام اثر	پلان	پیش	ردیف	نام اثر	پلان	پیش
۱	حمام علی خان			۸	حمام حاج ولی		
۲	حمام خور			۹	حمام کوشک قاضی		
۳	حمام پیر غیب			۱۰	حمام کهنه غمره		
۴	حمام حاجی خان			۱۱	حمام مسجد النبی		
۵	حمام دهباشی			۱۲	حمام پهلوانی		
۶	حمام قلات			۱۳	حمام خانی		
۷	حمام کهنه			۱۴	حمام صدراپاد		

- حمام علی خان

حمام علی خان در سال ۱۲۹۲ ه. ق توسط رئیس علی خان اشکنانی در بخش اشکنان شهرستان لامرد، کنار مسجد جامع بنا و در سال ۱۲۹۶ ه. ق به بهره‌برداری رسیده است. ستون‌های این حمام از سنگ یکپارچه و تمام دیوارهای آن نیز از سنگ و ساروج است. ستون‌های بینه فرم مارپیچی و شبیه به ستون‌های دوره‌ی زندیه است. دیوارهای حمام در روزگار آبادانی با اشعار و نقش‌های شاهنامه نقاشی و رنگ آمیزی بوده است (تصویر ۱).

- حمام خور

این حمام در بخش خور شهرستان لارستان قرار دارد. مصالح به کاررفته در این بنا سنگ و ساروج می‌باشد و از ساروج در اندود خارجی گنبد و اندود دیوارهای داخلی استفاده شده است. به جز

کاربندی، تزئینات دیگری در این بنا به چشم نمی‌خورد.

- حمام پیر غیب

این بنا در شهر قدیم لارستان، محله‌ی پیر غیب، کنار مسجد پیر غیب قرار دارد. بنا توسط مالک آقا سید مجتبی موسوی لاری مرمت شده و در حال حاضر به عنوان زورخانه مورد استفاده قرار می‌گیرد.

- حمام حاجی خان

حمام حاجی خان در شهر وراوی، از توابع شهرستان مهر قرار دارد. احداث این حمام توسط معماری به نام محمدحسین گراشی در سال ۱۳۲۰ ه. ق آغاز و در سال ۱۳۲۳ ه. ق ساخت آن پایان می‌یابد و در کنار یک مسجد مجموعه حاجی خان را تشکیل می‌دهند. مصالح بنا از سنگ و ساروج است و دارای فضاهای هشتی ورودی، بینه، میاندر، گرم‌خانه، سه خزینه، تون و فضاهای خدماتی آبریزگاه و چای‌خانه است (تصویر ۲).

- حمام مسجدالنبی

حمام مسجدالنبی در خیابان شهید غضنفری شهر سپیدان و در سمت جنوبی مسجدالنبی قرار گرفته است. این حمام که مربوط به دوره قاجاریه است به صورت یک مجموعه بوده که در تعمیرات سال ۷۱ به دو حمام زنانه و مردانه تفکیک شده است. ورودی حمام در ضلع شرقی است. چهارستون سنگی سقف گنبدی و طاق و تویزه‌های آن را حفظ می‌کند. در گرم‌خانه چهارستون به صورت ردیف در مرکز بوده و در گوشه شمال شرقی این گرم‌خانه خزینه حمام بوده است (تصویر ۳).

- حمام دهباشی

این حمام در شهرستان گراش قرار دارد. حمام دهباشی از فضاهای سردر، هشتی ورودی، بینه، میاندر، گرم‌خانه، خزینه، سرویس‌ها و تون تشکیل شده است. ورودی اصلی در ضلع شرقی مسدود شده است و یک ورودی الحاقی در ضلع جنوبی وجود دارد. تزئینات کاربردی در این حمام به چشم می‌خورد (تصویر ۴).

- حمام قلات

این حمام در روستای قلات، بخش اوز، شهرستان لارستان قرار دارد. این بنا شامل فضاهای ورودی، بینه‌ی شش‌ضلعی، میاندر، گرم‌خانه، خزینه، آبریزگاه و تون می‌باشد. جریان آب در این حمام به وسیله‌ی لوله‌های سفالی در تمام سطح حمام برقرار بوده است. دیواره خارجی حمام از سنگ و ساروج دوجداره که وسط آن از یک لایه گل استفاده شده است که عایق صوتی و حرارتی است. همچنین طاق‌ها و کاربردی‌های گچی به چشم می‌خورد.

- حمام کهنه

حمام کهنه در روستای کهنه، بخش اوز، شهرستان لارستان قرار دارد. حمام کهنه توسط معمار حسین لاری با مصالح اولیه بنا-سنگ و ساروج- مرمت شده است. در نورگیرهای حمام شیشه‌هایی کروی شکل برای تأمین بهتر نور حمام وجود دارد. آب حمام از طریق چاهی در پشت حمام ابتدا به یک حوض و سپس با لوله‌کشی به خزینه منتقل می‌شده است.

- حمام حاج رئیس

این حمام متعلق به دوره‌ی قاجار است و در بخش اوز، شهرستان لارستان قرار دارد. این بنا در اواخر دوره‌ی قاجار توسط بازرگان حاج رئیس محمد سعید سوداگر احداث شده است. بنا از مصالح سنگ، گچ و ساروج ساخته شده است و همچنین تزئینات کاربردی در این بنا به چشم می‌خورد.

- حمام کوشک قاضی

حمام کوشک قاضی در روستای کوشک قاضی شهرستان فسا قرار دارد. فضاهای حمام شامل ورودی، بینه، میاندر، گرم‌خانه و خزینه و سرویس بهداشتی است. یک حوض کم‌عمق هشت‌ضلعی در سربینه به چشم می‌خورد. تنها تزئینات این حمام، استفاده از طاق‌های جناغی و طاق‌نماهای مضاعف در ورودی‌ها و دیوارهای سربینه و گرم‌خانه است.

- حمام کهنه خرامه

این حمام در شهرستان خرامه قرار دارد. ورودی این بنا از سمت جنوب بوده و از مصالح سنگ و آجر ساخته شده است. فرم بینه هشت‌ضلعی است که یک حوض هشت‌ضلعی نیز در آن وجود دارد. گرم‌خانه‌ی این بنا دارای چهارستون یکپارچه‌ی سنگی است.

- حمام پهلوانی

حمام پهلوانی در دهستان پهلوانی شهرستان اقلید قرار دارد. ورودی این حمام در قسمت جنوب شرقی بنا واقع است. بینه و گرم‌خانه هشت ضلعی هستند و سقف سربینه دارای تزئینات کاربردی با مصالح سنگ و ملات آهکی است.

- حمام خانی

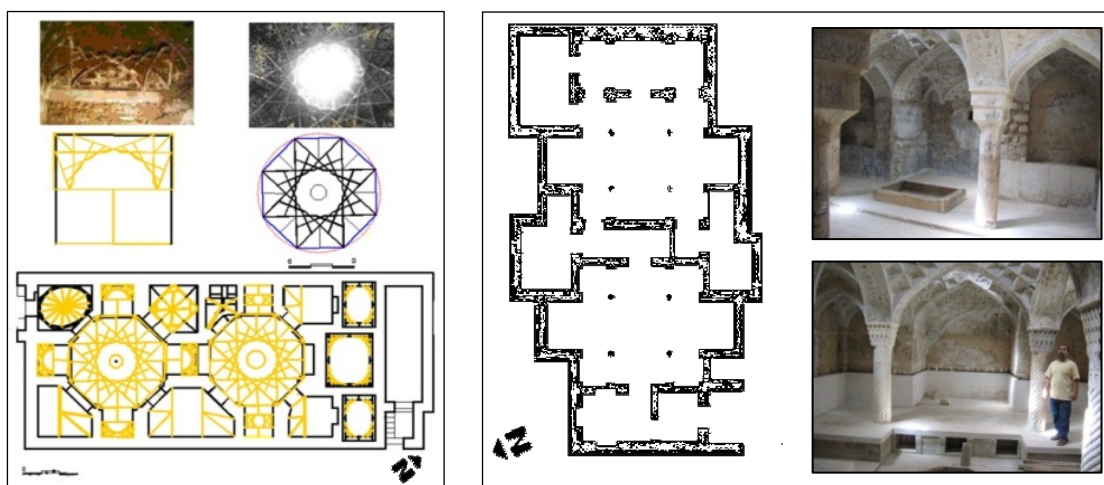
این حمام در شیراز، خیابان شهید دستغیب قرار دارد. حمام خانی شامل یک ورودی در شرق بنا، بینه، میاندور، گرم‌خانه و تون است. فرم سربینه هشت ضلعی و دارای چهار شاه‌نشین است. در گرم‌خانه چهارستون هشت ضلعی وجود دارد. کمی بالاتر از ستون‌ها گوشواره‌هایی که وظیفه تبدیل مربع به دایره در سقف را دارند به چشم می‌خورد.

- حمام صدرآباد

حمام صدرآباد در شیراز، خیابان لطفعلی خان زند قرار دارد. فرم سربینه این حمام هشت ضلعی و دارای چهار شاه‌نشین است و در وسط بینه یک حوض شش ضلعی قرار دارد. یک فضای کوچک نیز در سمت شمال غربی بینه جلب توجه می‌کند که در گذشته از آن به عنوان چایخانه استفاده می‌شده است. خزینه آب گرم و تون حمام نیز در سمت شمال آن واقع است.

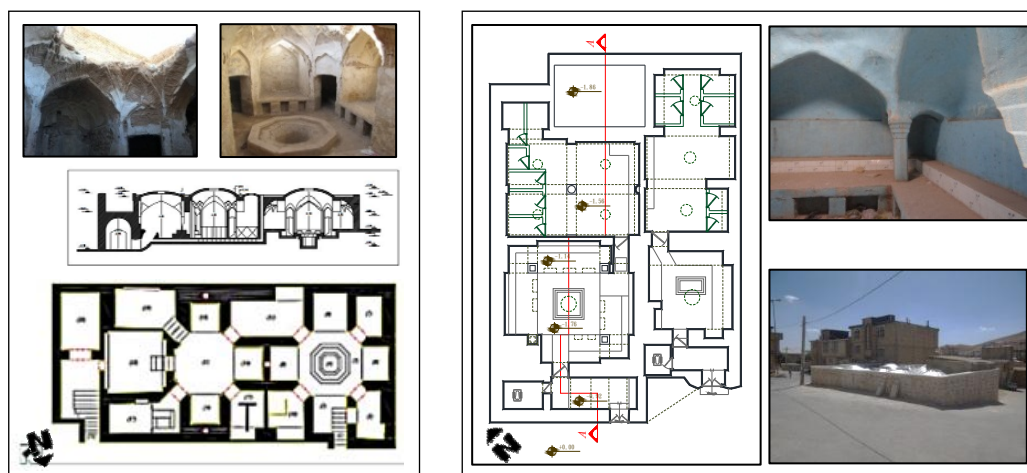
۶- یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش حاضر بر اساس مطالعه در ساختار فضایی حمام‌های فوق‌الذکر در قالب چهار بخش معماری، تأسیسات، تزئینات و سازه ارائه گردیده است و به صورت توضیحات و جداولی به شرح زیر ارائه می‌شوند:

تصویر ۱- راست: پلان و تصاویر بینه و گرم‌خانه حمام علی خان

تصویر ۲- چپ: پلان معکوس و تصاویر پوشش بینه و خزینه حمام حاجی خان

تصویر ۳- راست: پلان و نمای بیرونی و بینه حمام مسجد النبی سپیدان (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی)

تصویر ۴- چپ: پلان، برش و تصاویر بینه و پوشش بینه حمام دهباشی

۶-۱- معماری

معماری حمام‌های انتخاب شده از چهار منظر ریخت‌شناسی، تعداد فضاها، ابعاد فضاهای اصلی (بینه و گرم‌خانه) و تناسب فضایی موجود بررسی شده است:

۶-۱-۱- ریخت‌شناسی فضایی حمام‌ها

بر اساس پژوهش انجام شده تمامی نمونه‌ها دارای کالبدی منفرد بوده و دارای عملکرد مردانه و زنانه به صورت روزانه و یا مواقع خاصی در هفته این دو کاربرد تفکیک می‌شده است. در این میان حمام مسجدالنبی سپیدان تنها نمونه موجود در بین نمونه‌های انتخاب شده است که در سال‌های اخیر به دو بخش حمام زنانه و مردانه تبدیل شده است. حمام‌های علی‌خان، کهنه خرامه، خانی، صدرآباد، پیر غیب، حاج رئیس، مسجدالنبی و دهباشی حمام‌های شهری و حمام‌های خور، حاجی‌خان، کوشک قاضی، قلات، کهنه و پهلوانی حمام‌های روستایی هستند. به جز حمام پهلوانی، خرامه، خانی، صدرآباد و مسجدالنبی که در اقلیم کوهستانی واقع

است، هفت حمام در اقلیم گرم و خشک و دو نمونه دیگر نیز در گرم و نیمه مرطوب هستند. حمام‌ها به سبب نوع و نحوه استقرار فضایی و عملکردیشان بناهای کاملاً درون‌گرایی هستند که جهت‌گیری آن‌ها بر اساس جهات جغرافیایی معمولاً کمتر تابع شرایط آب و هوایی و اقلیمی منطقه است. هرچند شکل زمین، بافت و سایر عناصر شهری بر محور اصلی حمام تأثیر گذاشته و در پاره‌ای مواقع آن را محدود می‌کرده، نتایج حاصل از بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد عموماً جهت‌گیری حمام‌ها متأثر از جهت اصلی بافت و شهر بوده است. حمام‌های رئیس، علی‌خان، قلات، کهنه خرامه و پهلوانی جهت‌گیری جنوب شرقی-شمال غربی، حمام‌های خور، حاجی‌خان و کهنه جهت‌گیری شمال شرقی-جنوب غربی و حمام‌های پیر غیب، دهباشی، مسجدالنبی و کوشک قاضی جهت‌گیری شرقی-غربی دارند و حمام خانی و صدرآباد نیز شمالی-جنوبی هستند (جدول ۲ و ۳).

جدول ۳- مشخصات گونه‌شناسی نمونه‌ها

ردیف	نام اثر	بر اساس موقعیت استقرار	بر اساس اقلیم	جهت محور بینه - گرم خانه	بر اساس کاربران
۱	حمام علی خان	شهری	پهنه شماره ۵	جنوب شرقی-شمال غربی	عمومی شهر
۲	حمام خور	روستایی	پهنه شماره ۵	شمال شرقی-جنوب غربی	عمومی روستا
۳	حمام پیر غیب	شهری	پهنه شماره ۵	شرقی-غربی	عمومی محله
۴	حمام حاجی خان	روستایی	پهنه شماره ۵	شمال شرقی-جنوب غربی	عمومی روستا
۵	حمام دهباشی	شهری	پهنه شماره ۵	شرقی-غربی	عمومی محله
۶	حمام قلات	روستایی	پهنه شماره ۵	شمال غربی-جنوب شرقی	عمومی روستا
۷	حمام کهنه	روستایی	پهنه شماره ۵	شمال شرقی-جنوب غربی	عمومی روستا
۸	حمام حاج رئیس	شهری	پهنه شماره ۵	شمال غربی-جنوب شرقی	عمومی شهر
۹	حمام کوشک قاضی	روستایی	پهنه شماره ۳	شرقی-غربی	عمومی روستا
۱۰	حمام کهنه خرامه	شهری	پهنه شماره ۳	شمال غربی-جنوب شرقی	عمومی شهر
۱۱	حمام مسجدالنبی	شهری	پهنه شماره ۲	شرقی-غربی	عمومی شهر
۱۲	حمام پهلوانی	روستایی	پهنه شماره ۱	جنوب شرقی-شمال غربی	عمومی روستا
۱۳	حمام خانی	شهری	پهنه شماره ۲	شمالی-جنوبی	عمومی شهر
۱۴	حمام صدرآباد	شهری	پهنه شماره ۲	شمالی-جنوبی	عمومی شهر

۶-۱-۲- تعداد و دسته‌بندی فضاها

شیوه استقرار فضاهای گرم و سرد و فرم هندسی فضاها در حمام‌های ایران از بدو پیدایش تا کنون تغییر خاصی نکرده است و برای استحمام به جز موارد تأثیر اقلیم و منطقه، استقرار بنا در مساحت زیربنای آن و ابعاد فضاها، کاربرد فضای هشتی، بینه، گرمخانه، فضاهای خدماتی و ارتباطی عموماً در حمام‌ها دیده می‌شود. در حمام‌های قرون ۴ تا ۱۰ ه.ق نیز که از آن‌ها کالبدی باقی نمانده است، بررسی نگارگری‌های این دوران نشان می‌دهد که تمامی فضاهای حمام‌های اخیر دیده می‌شود (تهرانی، ۱۳۹۲). بین پلان و فضاهای حمام‌ها در اقلیم گرم و سرد شباهت‌های زیادی وجود دارد. همگی شامل سر در ورودی، هشتی، بینه، میاندر، گرم‌خانه، آبریزگاه، خلوت، خزینه و تون هستند که به‌طور متوسط هر حمام دارای هشت فضای اصلی بوده است. برخی از این حمام‌ها مثل حمام‌های علی خان، خور، حاج رئیس، دهباشی و حاجی خان فضاهای خدماتی بیشتری داشته‌اند. در

نظر گرفتن فضای چال‌حوض در حمام‌های منطقه گرم و خشک و نیمه مرطوب در حمام حاج رئیس و دهباشی با ایجاد عمق بیشتر در یکی از فضاهای بزرگ کنار خزینه اصلی و در حمام علی خان و حاجی خان به صورت فضایی مجزا کنار حمام در پهنه اقلیمی ۵ (اقلیم بسیار گرم و کم بارش) دیده می‌شوند (جدول ۴).

۶-۱-۳- مساحت فضاها و تناسبات ابعادی و شکل و تناسبات فضایی

حمام‌های استان فارس به‌طور میانگین دارای مساحت ۲۶۲.۷ مترمربع هستند که در اقلیم گرم و خشک و نیمه مرطوب دارای مساحتی به‌طور میانگین ۲۶۶.۷ مترمربع هستند و در اقلیم سرد حدود ۲۵۵.۶ مترمربع است که به نسبت بزرگ‌تر از حمام‌های اقلیم سرد می‌باشند (جدول ۵).

مجموع مساحت کل فضای بینه در حمام‌های این دوره در سطح استان ۵۰ مترمربع، ۲۰٪ کل مساحت حمام است که در اقلیم گرم ۴۸ مترمربع

(۱۸٪) و اقلیم سرد ۵۴ مترمربع (۲۴٪) مساحت کل حمام را شامل می‌شوند. همچنین مساحت کل فضای گرم‌خانه ۶۰ مترمربع (۲۵٪) در ۱۴ نمونه انتخابی است که در اقلیم گرم ۵۵ مترمربع (۲۰٪) و در اقلیم سرد ۶۹.۸ مترمربع (۳۴٪) مساحت کل حمام را شامل می‌شوند. این امر نشان‌دهنده بزرگ‌تر بودن مساحت فضای بین و گرم‌خانه در اقلیم سرد در کل فضای یک حمام است در حالی که مساحت حمام‌های این اقلیم کوچک‌تر از حمام‌های اقلیم گرم استان هستند (جدول ۵).

هرچند مساحت کل حمام فقط تابع اقلیم نیست و موارد دیگر همچون موقعیت شهری حمام و نوع کاربران آن نیز تأثیر دارد بر اساس جدول شماره ۵ به نظر می‌رسد که در اقلیم گرم و خشک شاهد ساخت حمام‌های بزرگ‌تری نسبت به اقلیم سرد و کوهستانی فارس هستیم. تناسب طول به عرض حمام در نمونه‌های مورد بررسی به‌طور میانگین ۱.۶۸/۱ است که در اقلیم گرم نسبت طول به عرض ۱.۶۷/۱ و در اقلیم سرد ۱.۷۰/۱ است.

جدول ۴- مشخصات نمونه‌ها از نظر تعداد فضاها

ردیف	نام اثر	فضاهای اصلی			فضاهای ارتباطی			فضاهای خدماتی			مجموع تعداد فضاها	
		په نه	گرم‌خانه	چال حوض	خزینه	سردر	هشتی	میاندر	آبریزگاه	خلوت		تون
۱	حمام علی‌خان	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	۱۰
۲	حمام خور	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	۹
۳	حمام پیر غیب	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	۸
۴	حمام حاجی خان	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	۱۰
۵	حمام دهباشی	✓	✓	✓	✓	-	✓	✓	✓	-	✓	۷
۶	حمام قلات	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	۸
۷	حمام حاج رئیس	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	۹
۸	حمام کهنه	✓	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓	۸
۹	حمام کوشک	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	-	✓	۷
	قاضی											
۱۰	حمام خرامه	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	۸
۱۱	حمام مسجدالنبی	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	۸
۱۲	حمام پهلوانی	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	-	✓	۷
۱۳	حمام خانی	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	-	✓	۷
۱۴	حمام صدرآباد	✓	✓	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	۸

شکل و گونه فضاها و ریز فضاهای حمام در دوره‌ها، اقلیم‌ها و فرهنگ‌های مختلف متفاوت بوده است. در اکثر نمونه‌های مورد بررسی فرم فضاهای اصلی سربینه و گرم‌خانه بر اساس هندسه‌ی هشت‌ضلعی است. تنها در دو حمام روستایی قلات و کهنه که به لحاظ موقعیت مکانی نیز بسیار نزدیک‌اند، ترکیب‌بندی پلان بر اساس هندسه‌ی شش‌ضلعی است. به جز حمام علی‌خان که در فرم فضایی تنها به لحاظ فرم هندسی حوض

سربینه با بقیه شباهت دارد و کلیت پلان متفاوت است، سایر حمام‌ها تقریباً در فرم سایر فضاها مشابه‌اند (جدول ۷). در پژوهش دیگری که به بررسی سبکی حمام حاجی‌خان و حمام‌های جنوب کشور می‌پردازد، نشان می‌دهد که از جمله ویژگی‌های حمام حاجی‌خان بهره‌گیری از یک پلان مستطیل شکل و چیدمان فضایی بر اساس هندسه هشت‌ضلعی است که نمونه این گونه پلان را می‌توان در سه حمام دیگر خانی بستک،

گله‌داری‌های بندرعباس و پیر غریب لار مشاهده کرد (۸۶٪ از بینه‌ها و ۶۰٪ گرمخانه‌ها) با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در هندسه پلان و فضاها، تزئینات، نحوه ساخت، تعداد فضاها و طرز قرارگیری آنها می‌توان نتیجه گرفت که این حمام‌ها دارای سبک مشابهی هستند و بر اساس مقایسه‌های تطبیقی انجام‌شده با حمام‌های مشابه شیوه اصفهانی به نظر می‌رسد تحت شرایط حاکم بر منطقه متأثر از حمام‌های این دوره هستند (زارعی، ۱۳۸۷). طبسی در مقاله‌ای به بررسی تعدادی از حمام‌های ایران از منظر اقلیمی پرداخته است که نتایج بررسی در خصوص میزان فضاهای

اصلی بینه و گرمخانه گرمابه‌های دوره قاجار کشور نشان می‌دهد، فضای بینه در اقلیم سرد به‌طور میانگین ۱۲٪ و ۱۶.۵٪ کل فضای حمام را شامل می‌گردد و فضای گرمخانه در این اقلیم بزرگ‌تر از بینه و در حدود ۳۰٪ تا ۴۰٪ کل حمام را تشکیل می‌دهد. همچنین در اقلیم گرم نیز بینه و گرمخانه به ترتیب در حدود ۱۶٪ و ۱۵٪ و مجموعاً ۳۱٪ کل فضای حمام را شامل می‌شوند و در این اقلیم بینه بزرگ‌تر از گرمخانه است. این فضاها در اقلیم معتدل مجموعاً ۴۵٪ از کل فضا را تشکیل می‌دهند و گرمخانه بزرگ‌تر از بینه است (جدول ۵).

جدول ۵- مشخصات نمونه‌ها از نظر ابعاد و تناسبات فضاهای اصلی - * کلیه مساحت‌ها بدون احتساب چرخ‌ها می‌باشند.

ردیف	نام اثر	مساحت کل	بینه			بینه / کل	گرمخانه			گرمخانه / کل	نسبت طول به عرض پلان
			مساحت فضایی میانی	مجموع مساحت نشیمنگاه‌ها و فضاهای پیرامونی	مجموع		مساحت فضایی میانی	مجموع مساحت نشیمنگاه‌ها و فضاهای پیرامونی	مجموع		
۱	علی‌خان	۲۶۸.۷	۱۰.۳	۴۰.۷	۵۱	۰.۱۹	۱۶.۶	۴۹.۱۵	۶۵.۷۵	۰.۲۴	۲-۱
۲	خور	۲۶۶.۴	۲۳.۲	۳۴.۲	۵۷.۴	۰.۲۲	۲۴.۴	۵۲.۸	۷۷.۲	۰.۳۰	۱.۵/۱
۳	پیر غیب	۳۸۳.۵	۱۸۸.۵	۵۷.۱۵	۷۶	۰.۲۰	۲۱.۷	۷۲.۶	۹۴.۳	۰.۲۵	۱.۶/۱
۴	حاجی خان	۲۲۳.۵۵	۲۳.۸۵	۲۶.۱	۴۹.۹۵	۰.۲۲	۲۲.۱	۲۲.۵	۴۴.۶	۰.۲۰	۲/۱
۵	دهباشی	۲۵۳	۱۶.۹	۲۴.۷۵	۴۱.۶۵	۰.۱۶	۱۵.۸	۲۳.۵	۳۹.۳	۰.۱۶	۱.۵/۱
۶	قالات	۱۸۹.۸	۹.۹۵	۱۳.۰۵	۲۳	۰.۱۲	۶.۴۵	۱۱.۳۵	۱۷.۸	۰.۰۹	۱.۵/۱
۷	کهنه	۱۸۵.۵	۱۵.۱۵	۱۲.۸	۲۷.۹۵	۰.۱۵	۱۳	۹	۲۲	۰.۱۲	۱.۵/۱
۸	حاج رئیس	۳۲۸.۴۵	۲۵.۷	۳۶.۵	۶۲.۲	۰.۱۹	۲۴.۱۵	۳۶.۱۵	۶۰.۳	۰.۱۸	۲/۱
۹	کوشک قاضی	۳۰۱.۲۵	۲۰.۹	۲۲.۵۵	۴۳.۴۵	۰.۱۴	۲۶.۵	۴۶.۳۵	۷۲.۸۵	۰.۲۴	۱.۵/۱
۱۰	کهنه خرامه	۲۹۱.۲۵	۲۳.۳۵	۳۵.۵۵	۵۸.۹	۰.۲۰	۱۰.۲	۹.۵۵	۱۰۰.۷۵	۰.۳۵	۱.۵/۱
۱۱	مسجدالنبی (۱)	۱۸۴.۴	۱۲.۸۵	۳۲.۴	۴۵.۲۵	۰.۲۵	۸.۸۵	۳۸.۶۵	۴۷.۵	۰.۲۶	۱.۵/۱
	مسجدالنبی (۲)	۱۳۹.۰۵	۱۱.۳	۱۰.۳۵	۲۱.۶۵	۰.۱۶	-	-	۴۴	۰.۳۲	
۱۲	پهلوانی	۸۶.۵	۷.۷۵	۵.۵۵	۱۳.۳۵	۰.۱۵	۱۰.۵	۱۵	۲۵.۵	۰.۳	۱.۵/۱
۱۳	حمام خانی	۴۰۶.۶	۲۶.۲۵	۶۸.۸۵	۹۳.۱	۰.۲۳	۱۳.۲۵	۷۵.۶۵	۸۸.۹	۰.۲۲	۲/۱
۱۴	حمام صدرآباد	۱۷۰.۲۵	۱۸.۱	۲۰.۲۵	۳۸.۳۵	۰.۲۳	۱۲.۶۵	۲۹.۶۵	۴۲.۳	۰.۲۵	۲/۱
۱۵	کل	۲۶۲.۷	۱۸.۹	۳۱.۳۵	۵۰.۲	۰.۲۰	۱۷.۴	۴۴.۰۵	۶۰.۲	۰.۲۵	۱.۶۸/۱
	اقلیم گرم	۲۶۶.۷	۱۸.۳	۲۹.۸	۴۸.۱	۰.۱۸	۱۹	۳۶	۵۵	۰.۲۰	
	اقلیم سرد و معتدل	۲۵۵.۶	۲۰	۳۴.۲	۵۴.۱	۰.۲۴	۱۳.۹	۶۲.۴	۶۹.۸	۰.۳۴	

جدول ۶- مقایسه بینه و گرمخانه‌های دوره قاجار سایر نقاط کشور (مأخذ: طبسی، ۱۳۸۶)

ردیف	نام بنا	دوره- شهر	اقلیم	مساحت کل/مترمربع	بینه به کل/درصد	گرمخانه به کل/درصد
۱	سلطان میراحمد	قاجار- کاشان	گرم و خشک	۸۸۱	٪۱۵	٪۱۰
۲	چهارفصل	قاجار- اراک	سرد و کوهستانی	۱۱۵۰	٪۹	٪۷
۳	آفانقی	قاجار- اردبیل	سرد و کوهستانی	۵۲۹	٪۱۲	٪۱۸
۴	حاج آقا تراب	قاجار- نهاوند	سرد و کوهستانی	۴۸۳	٪۲۳	٪۲۱
۵	نوبر	قاجار- تبریز	سرد و کوهستانی	۶۸۰	٪۱۴	٪۲۰
۶	گلشن	قاجار- لاهیجان	معتدل و مرطوب	۹۲۶	٪۱۵	٪۳۰
۷	گلهداری	قاجار- بندرعباس	گرم و مرطوب	۲۶۰	٪۲۲	٪۱۹

جدول ۷- مشخصات تیپ‌شناسی نمونه‌ها

ردیف	نام اثر	تیپ ورودی	تیپ سرپینه	حوض سرپینه	تیپ نشیمنگاه سرپینه	تیپ میلدن	تیپ گرمخانه	تیپ نشیمنگاه گرمخانه	خزینه
۱	حمام علی خن								
۲	حمام خور								
۳	حمام پیرنوب								
۴	حمام حاجی خن								
۵	حمام دهستانی								
۶	حمام کوشک قاضی								
۷	حمام قللات								
۸	حمام کهنه								
۹	حمام حج رتین								
۱۰	حمام کهنه خرمنه								
۱۱	حمام سپیدن (۱)								
	حمام سپیدن (۲)								
۱۲	حمام پهلوانی								
۱۳	حمام خانی								
۱۴	حمام صدراپاد								

* جهت شمال تمامی پلان‌ها رو به بالاست.

* در نقشه‌های ارائه شده، دسترسی به هر فضا و نحوه ارتباط با فضای بعدی با فلش‌های قرمز رنگ مشخص شده‌اند.

۶-۲- سازه

۶-۲-۱- پوشش‌ها، اجزای عمودی باربر، مصالح

به‌طور کلی در حمام‌های ایران اساس پوشش فضاهای اصلی بینه و گرم‌خانه بر تویزه‌های باربر استوار است که پوشش بین تویزه‌ها عموماً کلمبو و کاربندی است. ارتفاع پوشش بینه عموماً بیشتر از گرم‌خانه می‌باشد. در حمام‌های فارس و نمونه‌های مورد مطالعه نیز چفدهای به‌کاررفته در حمام‌ها عموماً تیزه‌دار هستند که فقط در حمام مسجدالنبی شاهد به‌کارگیری چفدهای هلالی در تویزه‌ها هستیم. مصالح به‌کاررفته در نمونه‌های بررسی شده همگی بوم‌آورد هستند. در اکثر نمونه‌ها از سنگ، ساروج و آهک استفاده شده است. تنها در حمام دهباشی و پهلوانی آجر نیز مورد استفاده قرار گرفته است. بر اساس مطالعه صورت گرفته و کمی تعداد نمونه‌های دارای ستون در فضاهای اصلی حمام، ارتباطی بین اقلیم و اجزای عمودی باربر بینه و گرم‌خانه حمام‌ها مشاهده نشده است. که ظاهراً این فناوری ساخت مبتنی بر جرز و ستون تابع شرایط اقلیمی نبوده است که البته در این خصوص مطالعات بیشتری ضروری است.

۶-۳- تزئینات

تمامی نمونه‌ها، به‌جز حمام کوشک قاضی همگی دارای تزئینات کاربندی هستند. در حمام کوشک قاضی از طاق‌های جناغی و طاق‌نماهای مضاعف در ورودی و دیوار سربینه و گرم‌خانه استفاده شده است. همچنین در حمام علی‌خان به‌جز کاربندی، نقاشی و آهک‌بری، سرستون‌های مقرنس و ستون‌های مارپیچ نیز به چشم می‌خورد.

۶-۴- تأسیسات

از آنجایی که سیستم تأسیساتی برخی از حمام‌ها تا حدودی دستخوش تغییراتی بوده است

اما با توجه به بررسی انجام شده تأمین آب اکثر نمونه‌ها از طریق چاه و گاورو بوده است که با ایجاد حوضچه‌ها و کانال‌هایی انتقال آب به خزینه‌ها انجام می‌گرفته است. حوضچه‌ها اکثراً در کنار چاه و با در نظر گرفتن شیب و اختلاف ارتفاع جهت تأمین فشار لازم در انتقال آب به خزینه‌ها احداث می‌شده است. در حمام پیر غیب از طریق جمع‌آوری آب‌های سطحی در یک سازه تقریباً مشابه آب‌انبار و هدایت آن با تنبوشه‌های سفالی به خزینه، تأمین و انتقال آب انجام می‌شده است. و یا در حمام مسجدالنبی تأمین آب حمام از طریق تنبوشه‌هایی انجام می‌شده است که آب سرازیر شده کوه را از کانالی در نزدیکی حمام به درون خزینه‌ها انتقال می‌داده است و از چاه استفاده نمی‌کرده است. در تمامی نمونه‌ها حمام در عمق زمین با چند پله به جهت دلایل سازه‌ای، حرارتی و سوارشدن بهتر آب بر حمام قرار گرفته‌اند. در تمامی حمام‌ها به منظور گرم کردن کف حمام از کانال‌های گریه رو در زیر کف گرمخانه استفاده می‌شده است. حمام‌ها عموماً از طریق روزن‌هایی در پوشش فضاها و با کمک شیشه‌های جامخانه تهویه و نور می‌گرفته‌اند.

۷- ویژگی‌های حمام‌های تاریخی مناطق جنوبی استان فارس

نتایج تحلیل جدول وجوه بررسی شده نمونه‌ها نشان می‌دهد که در حمام‌های قاجاری فارس، به‌طور کلی فضای گرم‌خانه نسبت به بینه وسعت بیشتری دارد که در مناطق با آب و هوای سرد و معتدل بینه و گرمخانه حمام‌ها نسبت به اقلیم گرم بزرگتر است. سازه اکثر حمام‌های فارس سنگ و ملات‌های آهکی هستند. ازلحاظ کالبدی ورودی‌ها عموماً به شکل مستطیل و شکل سربینه و گرمخانه و حوض سربینه هشت‌ضلعی است.

همچنین بیشترین تزئینات به کاررفته در حمام‌ها از نوع کاربرندی است (جدول ۸) و (تصاویر ۹-۱۶).

تصاویر ۹، ۱ و ۱۱- ردیف بالا- کاربرندی پوشش بینه حمام حاجی خان، گرم‌خانه حمام علی خان، سردر حمام علی خان
تصاویر ۱۲ و ۱۳- ردیف وسط- تزئینات پوشش بینه حمام حاج رئیس، پوشش فضاهای بینه حمام دهباشی
تصاویر ۱۴، ۱۵ و ۱۶- ردیف پایین گرمخانه حمام علی خان، پوشش کاربرندی بینه حمام قلات، نشیمنگاه بینه حمام قلات

جدول ۸- نتیجه کلی حاصل از بررسی نمونه‌ها

وجوه بررسی شده		وجوه اشتراک		وجوه تمایز	
				مناطق گرم و خشک و نیمه مرطوب	مناطق سرد و معتدل
معماری	جهت محور نسبت به شمال	پیروی جهت اصلی حمام از رون شهر		-	-
	فضاهای حمام	*تمامی جهت‌ها در قرارگیری حمام‌ها مشاهده می‌شود.		-	
		شباهت کلی در تعداد و کاربری فضاها		وجود چال حوض	
		*بیشترین تعداد فضاها مربوط به مناطق دارای اقلیم گرم و خشک و نیمه مرطوب است.		-	
	مساحت کل حمام	ساختم حمام‌ها بزرگ		ساختم حمام‌های کوچک	
	نسبت مساحت بینه به گرمخانه	۱.۴		بینه و گرمخانه متوسط	
	نسبت طول به عرض حمام	میانگین نسبت ۱.۶۴/۱ است.		میانگین ۱.۶۷/۱	
سازه	نسبت ارتفاع بینه و گرمخانه	بینه دارای ارتفاع بیشتر است.		-	
	اجزای عمودی باربر	به کارگیری جرز		به کارگیری جرز و ستون	
	پوشش‌ها	طاق و تویزه، کلمبو و کاربردی.		استفاده از چفدهای تیز و تند.	
	مواد و مصالح	*ارتفاع کمتر پوشش گرمخانه نسبت به بینه در تمامی مناطق.		-	
		مصالح بوم‌آورد سنگ و ساروج و آهک		-	
تأسیسات	تامین حرارت	گرم کردن کف حمام از طریق گربه روها		-	
	منابع تأمین آب	عموماً حفر چاه و گاورو		پهره گیری از کانال‌های هدایت آب و تمبوشه هم مشاهده می‌شود.	
	تأمین نور	جامخانه روی پوشش‌ها		-	

۸- نتیجه‌گیری

از مطالعه نمونه‌های مذکور و بررسی و تحلیل جداول یافته‌ها چنین برمی‌آید که شرایط اقلیمی در ساخت و معماری حمام‌ها تأثیر قابل توجهی داشته است که باعث بروز برخی تفاوت‌ها در حمام‌های بخش جنوبی استان که عموماً گرمسیرند و دارای درصد رطوبت نسبی در دو ماه تابستان نیز می‌باشند، با حمام‌های مناطق سرد و کوهستانی آن شده است. حمام‌های بررسی شده‌ی دوره‌ی قاجار استان فارس غالباً با ترکیب‌بندی پلانی مشابه بر اساس هندسه هشت ضلعی فضاها‌ی اصلی بینه و گرمخانه شکل گرفته‌اند. سیر حرکتی در فضاها‌ی حمام‌ها به ترتیب هشتی ورودی، بینه، نشیمنگاه بینه، میاندر، گرم‌خانه، نشیمنگاه گرم‌خانه و خزینه است. اغلب از مصالح سنگ، آهک و ساروج ساخته شده‌اند و معمولاً به‌جز کاربرندی تزئینات دیگری در آن‌ها به چشم نمی‌خورد. از جمله مهم‌ترین تفاوت‌ها می‌توان به احداث حمام‌های بزرگ‌تر و وجود چال‌حوض در برخی حمام‌های مناطق گرم جنوبی اشاره کرد. همچنین در اقلیم گرم شاهد ساخت حمام‌های بزرگ‌تری نسبت به اقلیم سرد و کوهستانی فارس هستیم. تناسب طول به عرض در نمونه‌های مورد بررسی ۱/۶۸ می‌باشند که به‌طور میانگین در اقلیم گرم نسبت طول به عرض ۱/۶۷ و دارای مساحتی به‌طور میانگین ۲۶۸ هستند. این درحالی که است که میانگین مساحت حمام‌های استان در حدود ۲۶۳ مترمربع است. مجموع درصد کل فضای بینه و گرمخانه در حمام‌های این دوره در سطح استان به ترتیب ۲۰ و ۲۵٪ است که در اقلیم گرم ۱۸٪ بینه و ۲۰٪ گرمخانه از کل فضای حمام را تشکیل می‌دهد.

همچنین در اقلیم سرد کوهستانی حمام‌ها کوچک‌تر و نسبت طول به عرض آن‌ها ۱/۷۰

هستند. ۲۴٪ از فضای حمام شامل بینه و ۳۴٪ را گرمخانه شامل می‌شود که این امر نشان‌دهنده بزرگ‌تر بودن میزان فضای بینه و گرمخانه و اهمیت فضای گرم‌خانه در اقلیم سرد و معتدل است. در همین راستا می‌توان گفت گرمابه‌های دوره قاجاریه فارس در پلان، چیدمان فضایی و ویژگی‌های معماری و سازه‌ای دارای اصول و تناسبات عددی مشترکی هستند که اصول فوق در کنار نقش عملکردی، ارتباط تنگاتنگی با شرایط اقلیمی منطقه دارد. حمام‌ها به سبب نوع و نحوه استقرار فضایی و عملکردیشان بناهای کاملاً درون‌گرایی هستند که جهت‌گیری آن‌ها بر اساس جهات جغرافیایی معمولاً کمتر تابع شرایط آب و هوایی و اقلیمی منطقه است. هرچند شکل زمین، بافت و سایر عناصر شهری بر محور اصلی حمام تأثیر گذاشته و در پاره‌ای مواقع آن را محدود می‌کرده، نتایج حاصل از بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد عموماً جهت‌گیری حمام‌ها متأثر از جهت اصلی بافت و شهر بوده است. بر این اساس، ساخت حمام‌های نسبتاً بزرگ، احداث چال‌حوض و به‌کارگیری آهک و کاربرندی در تزئینات از جمله اصلی‌ترین مشخصات حمام‌های پهنه شماره ۵- اقلیم خیلی گرم و کم بارش- به شمار می‌روند. همچنین بزرگ‌تر بودن بینه و گرم‌خانه در کل مساحت حمام نسبت به سایر اقلیم‌ها، ابعاد بزرگ‌تر فضای گرمخانه نسبت به بینه، کوتاه بودن ارتفاع گرم‌خانه، به‌کارگیری چفدهای هلالی و تند، استفاده از تزئینات آهک‌بری، از مهم‌ترین ویژگی‌های حمام‌های پهنه شماره ۱و۲- اقلیم سرد و مرطوب و پربارش- است. نیز احداث حمام‌های بزرگ را می‌توان از وجوه تمایز گرمابه‌های پهنه شماره ۳- اقلیم معتدل و بارشی- دانست. بدون تردید دستیابی به تمامی ابعاد و جزئیات معماری،

سازه و تزئینات این بناها مطالعات و پژوهش‌های افزون‌تری را می‌طلبد، که در همین راستا پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده در رابطه با این موضوع بر مواردی از قبیل بررسی تزئینات، سازه، تیپ‌شناسی حمام‌های استان فارس در دوره‌های مختلف، بررسی نقش اقلیمی حمام‌های دوره صفویه، زند و قاجار استان و موضوعاتی از این دست متمرکز شوند، همچنین مطالعاتی در راستای شناخت دیگر گونه‌های معماری عام‌المنفعه مثل آب‌انبارها، یخچال‌ها و غیره می‌تواند صورت گیرد. دیگر مواردی که می‌تواند در تحقیقات آتی مورد توجه قرار گیرد مواردی از قبیل تراز ارتفاعی

کف و همچنین ارتفاع فضاهای، نحوه تأمین آب حمام‌ها، به علاوه سیستم گریه رو و آب‌رسانی به بخش‌های مختلف است که مستقیماً برآمده از ملاحظات اقلیمی است.

سپاسگزاری

از آنجایی که تمامی جداول را نگارندگان با استفاده از اسناد ثبتی و آرشیوی تهیه کرده‌اند، در همین راستا بر خود واجب می‌دانند از مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان فارس سپاسگزاری نمایند.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- مهم‌ترین فضاها و عناصر حمام‌های سنتی ایرانی ورودی، دالان، هشتی: از ورودی معمولاً با دالانی پیچ در پیچ وارد دهلیز یا هشتی و سپس بینه می‌شویم. بینه یا سرینه: محل رخت‌کن و استراحت و گفتگو در حمام که پس از ورودی و قبل از گرمخانه قرار دارد. میاندر: فضای بین بینه و گرمخانه حمام که آن دو را از هم جدا می‌کند و از تبادل حرارت جلوگیری می‌کند. آبریزگاه: سرویس بهداشتی حمام که عموماً در میاندر قرار دارد. تون: مکانی در حمام که کوره در آنجا قرار دارد و انبار هیزم و سوخت کوره حمام هست. گرمخانه: محل اصلی استحمام و جای مشتمال که خزینه از ملحقات آن است. خزینه: در حمام، اتاقی کوچک برای شستشو، در کنار گرمخانه و بر روی گلخن، که در آن تا نیمه آب می‌ریزند. در برخی حمام‌ها علاوه بر خزینه آب گرم، خزینه آب ولرم و سرد هم وجود دارد. خلوت گرم‌خانه: فضایی در جوار گرم‌خانه که مخصوص استحمام خواص و بزرگان بوده است. چال حوض: حوضی بزرگ و نسبتاً عمیق از آب سرد برای آب‌تنی و شنا در حمام. گریه‌رو: مجرای هوا در زیر کف برای دفع رطوبت- مجرای که هوای گرم و دود تون را از زیر کف حمام عبور می‌دهد و کف و هوای حمام را گرم می‌کند. گلجام: شیشه‌های رنگین در روزن سقف و دیوار. گاورو: فضایی طولیل برای حرکت گاو به منظور کشیدن آب از چاه.

منابع و مآخذ

- پاپادوپولو، الکساندر. (۱۳۶۸). معماری اسلامی. مترجم: حشمت حزنی. تهران: رجا.
- پوردیهیمی، شهرام. (۱۳۷۸). ساخت و ساز همساز با اقلیم. مجله صفا. شماره ۲۸، بهار و تابستان.
- توسلی، محمود. (۱۳۶۱). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک. تهران: پیام.
- تهرانی، فرهاد، پورفتح اله، مانند. قاسمی، زهرا. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی نحوه آفرینش فضاهای معماری در آثار نگارگری حمام. نگره. دوره ۸. ش. ۲۶، تابستان. ۶۰-۷۱.

- حاتمی بیگلر، خداکرم. مستمند، رامین. زارع، کرامت الله. (۱۳۹۰). پهنه‌بندی اقلیمی استان فارس. آموزش جغرافیا. دوره. ۲۵، ش ۴، تابستان.
- رازجویان، محمود. (۱۳۸۹). آسایش به وسیله معماری همساز با اقلیم. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- زارعی، هانی. (۱۳۸۷). در جستجوی سبک شناسی مجموعه حاجی خان در شهر وراوی از توابع شهرستان مهر. مجموعه مقالات همایش علمی پژوهشی هنر ایرانی هویت ملی ۱۳۸۷. به کوشش مهدی رازانی. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان و انتشارات گلدسته: ۱۰۵-۱۲۶
- زارعی، هانی؛ رازانی، مهدی و قزلباش، مهدی. (۱۳۹۵). بازشناسی الگوی طراحی خانه‌های تاریخی شیراز در دوره قاجاریه با رویکرد اقلیمی. همدان. پژوهش‌های باستان شناسی، زیر چاپ.
- زارعی، هانی. (۱۳۹۴). معماری خانه‌های شیراز- دوره قاجاریه. تهران: سمیرا، میراث کتاب.
- زنده، مهدی. پروردی نژاد، سمیرا. (۱۳۸۹). توسعه پایدار و مفاهیم آن در معماری مسکونی ایران. مجله مسکن و محیط روستا. بهار و تابستان: ۲-۲۱.
- شاطریان، رضا. (۱۳۸۸). اقلیم و معماری ایران. تهران: سیمای دانش.
- شیخ بیگلر، رضا. محمدی، جمال. (۱۳۸۹). تحلیل عناصر اقلیمی باد و بارش با تأکید بر طراحی شهری مطالعه موردی شهر اصفهان. جغرافیا و برنامه ریزی محیطی. سال ۲۱، شماره ۳: ۶۱-۸۲.
- قبادیان، وحید. (۱۳۷۷). بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. تهران. دانشگاه تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ.
- کسمایی، مرتضی. (۱۳۸۷). اقلیم و معماری. اصفهان: نشر خاک. چاپ پنجم.
- غفاری سده، علی. (۱۳۷۴). بوم شناسی در شهرهای کهن ایران مرکزی. صفه، شماره ۱۹ و ۲۰، پاییز و زمستان.
- طبسی، محسن. (۱۳۸۶). مطالعه تأثیر اقلیم در طراحی و ساخت گرمابه‌های ایران. صفه، شماره ۴۴، بهار و تابستان.
- پژوهشکده مردم شناسی. (۱۳۸۴). مجموعه مقاله‌های همایش حمام در فرهنگ ایرانی. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و پژوهشکده مردم شناسی
- مهرابی، رقیه. (۱۳۹۵). شناخت حمام دهباشی شهرستان گراش با هدف باززنده سازی. پایان نامه کارشناسی ارشد. مرمت و احیاء بناها و بافت‌های تاریخی. دانشگاه آزاد تهران مرکز.
- مرادی، ساسان. (۱۳۸۹). تنظیم شرایط محیطی. تهران: شهیدی.